

'צדקה תציל ממוות'

בסיפורת העממית של יהודי-המזרח

עליזה שנהר

שאלת מהותם של הו'אנרים הסיפוריים בסיפורת העממית והחיפוש אחוה תכונות סטרוקטוראליות או תמאטיות, שיבדילו צורה אחת מרעותה, העסיקה ומוסיפה להעסיק את חוקרי הסיפור העממי. החוקרים שואפים לנסח מערכות אנאליטיות תיאורטיות ולכנות מושגים לוגיים, שיהיה בכוחם לשמש את המחקר ההשוואתי והבינ-תרבותי של הסיפורת העממית. ברור כי אין חוקר הו'אנרים יכול להתעלם מן העובדה, שהיצירה הסיפורית-העממית היא תופעה אורגנית,¹ לאמור: ההקשרים החברתיים והתרבותיים הכרחיים להבנתה. מכאן, שעל החוקר להגביל עצמו לקבוצה אתנית מסויימת, ולא לנסות להחיל מודל אנאליטי שיצר על-פי סיפורת החיה בחברה מסויימת על קבוצות אתניות אחרות.

עיוננו יתרכז אפוא באויקוטיפ (טיפוס סיפורי המיוחד לחברה אתנית מסויימת והשונה בפרטים רבים בעלי משמעות מן הטיפוס הסיפורי הבין-לאומי) היהודי המובהק צדקה תציל ממוות,² שממנו שמורים בארכיון הסיפור העממי בישראל (אסע"י) עשרים ושישה נוסחים סיפוריים, כולם מפי מספרים יהודים יוצאי-המזרח.³ לפנינו קבוצת סיפורים העשויה לייצג את הסיפורת העממית של יהודי-המזרח, וכל עיון באויקוטיפ יהודי מצריך התייחסות לתשתית המקורות, המוכרת למספר ולקהל המאזינים כאחד.

1 ד' בן-עמוס, 'הגדרת הפולקלור בהקשר התרבות', הספרות, ד/3 (יולי 1973), עמ' 417.
2 ארנה-תומפסון 934 ו' (אסע"י). תוספת בסוגריים (של אסע"י) אחרי סימון הטיפוס וכוכב לפני התוספת — פירושם, כי הסימון, השלם או החלקי, הונהג באסע"י לצורך מיונם של סיפורי-העם הרווחים בעדות ישראל, ואין הוא מצוי במפתח הטיפוסים הבין-לאומיים של החוקרים ארנה ותומפסון (Aarne A., *Types of the Folktales, a Classification and Bibliography*, tr. and) (enl. by Stith Thompson, 2nd revision, Helsinki 1961)
3 רשימת ארצות (עדות) המוצא של הסיפורים ערוכה לפי קריטריון גיאוגרפי, מן המערב (מארוקו), דרך אגן הים התיכון, למזרח (אפגאניסתאן): תשעה נוסחים ממארוקו (שניים מהם נדפסו: ד' נוי, שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי מארוקו, ירושלים 1964, סימנים טז, לט), (= ד' בהרב, ששים סיפורי-עם מפי מספרים באשקלון, חיפה 1964, סימן יב), נוסח אחד מלוב, שני נוסחים ממצרים, נוסח אחד מיוון (להלן, הערה 12).

מקום הצדקה בחברה היהודית-מזרחית

על ערך הצדקה בקרב יהודי-המזרח למדים אנו ממקורות רבים: ח"ז הירשברג בספרו 'ישראל בערב' מציין, כי מוחמד קיבל מהיהודים את המונחים 'צדקה' ו'זכאה' (= זכות), בקובעו את החובה לתת מתנות לעניים. מכאן ראייה, שיהודי ערב נהגו להפריש חלק מהונם לפרנסת יתומים ועניים.⁴ הקפדתם על מצוות הצדקה כולטת במיוחד במינהגים הקשורים במחזור חיי אדם וכמחזור עונות-השנה. יהודי לוב, למשל, נהגו שאנשי חברה קדישא אספו נדבות מהקהל שהשתתף בהלוויה בהכריזם על כך בשעת מעשה 'צדקה תציל ממות'. כסף זה עבר לחברה קדישא או לקופת 'תלמוד תורה', ששלחה מקהלת-ילדים ללוות את הנפטר בקריאת קינות לאיש, ופרקי תהלים לאשה. לאחר ה'שבועה', ה'שלושים', שישה חודשים ושנים-עשר חודשים לאבל — נהגו קרובי הנפטר להביא מזונות למושבי-הזקנים, לילדי תלמוד-תורה ולמשפחות עניות, בתורת צדקה לעילוי נשמת הנפטר.⁵ ראוי לציין גם לחם ה'צדקה', שהיה נהוג בקרב יהודי לוב. זכר ל'תמחוי', שהיה נהוג בישראל בדורות קדומים, נהגו בלוב לאסוף לחם ביום שבת כדי לחלקו למשפחות עניות. זוגות זוגות של מתנדבים היו מסתובבים ברחובות היהודים, וביד כל זוג קופה גדולה, וליד כל בית עמדו וקראו: 'צדקה!' דרייהבעת היו מוציאים להם דברי-מאכל ומקבלים תמורתם פרוסת-לחם קטנה ('מוציא' בלשון ההמון), שאותה היו מחלקים לכל בני-המשפחה, סגולה לאריכות-ימים.⁶

גם בחגים האחרים נראה, כי אין הנצרך נשכח: ביום הכיפורים היו מקפידים על שחיטת עוף נוסף, שהיה ניתן לעניים (יהודי בבל).⁷ ומתן כסף לעניים בעדות אחרות: נהגו לתת כסף לעניים ביום הכיפורים (כורדיסתאן ופרס);⁸ בכל יום משבעת ימי-הסוכות נהגו יהודי בבל להעניק ארוחת-ערב לעני, והיא חלק ה'אושפיז' של אותו ערב, ויש שנתנו לו כסף-פיצוי תמורתה; ואלו בליל פורים היה הגבאי עובר מאיש לאיש, ומטפחת לבנה בידי, ואוסף את כספי השקלים, שנמסרו אחר-כך לצדקה.⁹ ועוד: בערים רבות נהגו יהודי-המזרח להקים בסמיכות לבית-הכנסת 'מידרשים', שאף שימשו להכנסת-אורחים, במיוחד לאיכסון עניים (כך היה, למשל, במוצול שבכורדיסתאן).¹⁰ כמו כן היו אנשים שבטכס הבר-מצווה של בנם היו מצרפים אליו ילד יתום או עני, וטורחים בו כמו בבנם, ללא הבדל.¹¹

- 4 ח"ז הירשברג, ישראל בערב, תל-אביב תש"ו, עמ' 194-195.
- 5 פ' זוארץ, 'ממנהגי יהדות לוב', ילקוט מנהגים (בעריכת א' וסרטיל), ירושלים תשל"ז, עמ' 243-246.
- 6 מ' הכהן, הגיד מרדכי, מהדורת ה' גולדברג, ירושלים תשל"ט, עמ' 217, 240-241.
- 7 א' בן-יעקב, 'ממנהגי יהדות בבל', ילקוט מנהגים (ראה הערה 5), עמ' 105.
- 8 י' עמדי, 'ממנהגי יהדות כורדיסתאן', שם, עמ' 194; ח' מזרחי, 'ממנהגי יהדות פרס', שם, עמ' 279.
- 9 א' בן-יעקב, שם, עמ' 107.
- 10 א' בן-יעקב, קהילות יהודי כורדיסתאן, ירושלים תשכ"א, עמ' 50-51.
- 11 פ' זוארץ (ראה הערה 5), עמ' 243.

החשיבות המרובה שיוחסה למצוות הצדקה בקהילות היהודיות כמזרח מסבירה את היווצרותם של סיפורים רבים, שהם עיצובים ספרותיים מוחשיים בדרך עלילתית-חזותית, הממחישים לשכבות רחבות את ערך הצדקה. נשאלת השאלה: מה קדם למה — המאמר המופשט או העיצוב הספרותי? אפשר להראות, כי לכל מאמר מופשט-הגיוני קדמה מקבילה ספרותית הממחישה אותו. נעזין עתה בעיצוב הספרותי של המאמר המופשט 'צדקה תציל ממות', בסיפור-עם מן המסורת היהודית-היוונית, שנמסר בעל-פה:¹²

צדקה תציל ממות

לפני שנים רבות התגוררה באחת מערי יוון המפורסמות משפחה יהודית מיוחסת ומכובדת על כל יושבי העיר, יהודים כנוצרים. האיש, אשתו ושלושת בניו התפרנסו בכבוד מרוכלות. בכל יום ראשון בשבוע לוקח אבי המשפחה את צרורו העמוס סחורה על שכמו, מהלך מכפר לכפר במשך כל ימות השבוע ומביא את פדיון המכירה לאשתו עקרת-הבית. לקראת בוא השבת היה מקדים שובו הביתה כדי שיספיק להכין את עצמו לקבלת שבת המלכה.

לילה אחד לא הספיק הרוכל להגיע למקום-מיבטחים והחליט ללון בשדה. בחר לו מקום נוח לשכב עליו, הניח מתחתיו שמיכות וישכב לישון. משהתעורר באמצע הלילה הגיעו לאוזניו קולות של שני מתים ששוחחו ביניהם. אחד מהם אמר: דע לך, כי במשפחת האיש הלך כאן בבית-הקברות יתרחש אסון כבד. אשתו תעלה על הגג לתלות את בגדי-הלבן, תיכשל באחת המדרגות, תמעד ותמות. יהיה זה עונשה על שהפרה את הצו שלא לכבס לבנים במשך שלושת השבועות שבין י"ז בתמוז לתשעה באב, כי בימים אלה חלים ימי-האבל על חורבן בית-המקדש.

שמע האיש את דברי הרוחות ונחרד מאוד. הקיץ משנתו וראה סביבו הרבה קברים, וידע כי בבית-העלמין בילה את לילו. העמים האיש צרורו על שכמו והחיש צעריו בדרך לעיר-מגוריו. עלה על מדרגות ביתו, והשעה שעת זריחת-החמה, פגש באשתו שתמהה מאוד על שהקדים לבוא. האיש לא גילה לה את הסיבה לבואו וסיפר כי סיים את עסקיו מוקדם ולא היה לו מה לעשות בכפרים שבהם סבב. הוא גם הודיע, כי אורחים רבים עומדים לבקר בביתם ולפיכך ביקש שתכין מטעמים רבים לכבוד האורחים. חשב האיש: אשתי תטרח הרבה בהכנת המטעמים ולא תהיה לה שהות לעסוק בכביסה. הוא עצמו יצא לשוטט בעיר לבקר בבתי ידידיו, כי לא רצה להיות גורם בעניין, שלא להביא עליו כעסם של המתים, אשר את שיחתם שמע בלילה הקודם.

הלכה האשה אל השוק, קנתה צרכי-שבת והתחילה בהכנת מאכלים לאורחיה. הכינה את המאכלים, הכניסה לתנור ורצתה להתחיל בכביסה. דפקו על דלת הבית. פתחה האשה את הדלת והנה עני מבקש ממנה תכשיל חם להחיות נפשו. הרציאה את הסיר מהתנור והגישה תכשיל חם

12 נוסח אחד מסוריה, שני נוסחים ספרדיים-ארצישראלים, ארבעה נוסחים מתימן (אחד מהם נדפס: ר' סרי, הקמיע הקדוש — שנים-עשר סיפוריים עם מתימן, חיפה 1968, סימן ג), נוסח אחד מכורדיסטאן התורכית, שניים מכורדיסטאן הפרסית (שניהם נדפסו: א' מרכוס, מן המבוע — מ"ד סיפוריים רשומים ע"י תלמידי ביה"ס 'מבועים', חיפה 1966, סימן לה; חודש חודש וסיפורו 1965, בעריכת ד' נוי, חיפה 1966, סימן ג), שני נוסחים מעיראק, אחד מפרס ואחד מאפגאניסטאן. הסיפור נרשם באסעי בידי זלמן בהרב מפי יעקב מצא, יליד פראורה, יוון. מספרו הארכיוני: 6121. נדפס: ד' בהרב, מדור לדור — ע"א סיפוריים מפי עדות ישראל, תל-אביב 1968, סימן מז.

לעני. עוד היא מאכילה את הראשון, והנה הופיע שני ואחריו שלישי. לא היה סיפק בידה להתפנות אל הכביסה, כי העניים גדלו את זמנה.

עם שקיעת החמה הופיע העני האחרון והוא רעב מאוד, אך כל הסירים היו ריקים, לא נותר מאומה מהמאכלים שהכינה. הורידה האשה את טבעת הנשואין מעל אצבעה ותתן אותה ביד העני, כדי שיקנה תמורתה צרכי אוכל.

שב ראש־המשפחה לביתו והדאגה מכרסמת בלבבו, שמא ימצא את אשתו מתה מתחת למדרגות כפי שניבאו המתים. מה שמח בראותו את עקרת־ביתו ופניה מאירות בשל מעשי־הצדקה שעשתה לעניים.

סיפרה האשה לבעלה על האנשים שביקרוה וכיצד לא נשאר מאומה מהמאכלים שהכינה לבעלה, לילדיה ולאורחים.

אמר לה בעלה: נודה לאלהים הטוב, הודות לזה שהאכלת את העניים ניצלת ממוות ודאי. שמעתי אמש מפני המתים בבית־הקברות שבו לנתי, כי אם תכבסי בגדי־הלכך של בני־המשפחה ביום שישי שבין שלוש שבעות האבל על חורבן הבית והאומה יהיה עונשך מוות. היו אלה מלאכי שמים, שהתלבשו בכגדי עניים, כדי שתהיי עסוקה ולא תלכי לתלות בגדי־לכך על הגג, משם היית עלולה ליפול ולהרג. בשומעי זאת מפני המתים מיהרתי לשוב הביתה, ובכוונה ציוויתי עלייך מראש להכין מאכלים מרובים לכבוד האורחים שיבואו.

נכנסו האיש והאשה אל המטבח להפש שם כזית אוכל לקדש על מעט הלחם שנותר, ומה נדהמו בראותם בקדרות את כל המאכלים הטעימים שהוכנו לכבוד שבת, מהבילים ומוכנים לעלות על שולחנם, ואף טבעת־הקידושין שהורידה האשה מעל אצבעה כדי לתת לעני נוצצת לצידן של הקדרות והצלחות.

אכלו בני־הבית את סעודת־השבת ויברכו את השם אשר בזכות הצדקה הציל את עקרת־הבית ממוות. וכך נתקיים בה מה שנאמר: 'צדקה תציל ממוות'.

יש לשער, שמקור סיפורנו הוא באגדה, הנפוצה מאוד בקרב עדות־ישראל, על בתו של ר' עקיבא (בבלי שבת קנו ע"ב — המקור בארמית). בסיפור התלמודי, שהוא מסיפורי־הגורל המפורסמים בספרותנו, מסופר:

ר' עקיבא היתה לו בת. אמרו לו הכלדיים: אותו היום שתיכנס לחופה ישכנה נחש ותמות. היה מצר על הדבר הרבה. באותו היום נטלה בתו את המכבנה ונעצה אותה בכותל. פגעה בעינו של נחש וישבה בה. כבוקר כשנטלה (את המכבנה) נגרר ובא הנחש אחריה. אמר לה אביה: מה עשית? אמרה לו: כערב בא עני וקרא על הפתח, והיו הכל טרודים בסעודה ואין שומע לו. עמדתי ונטלתי מנה שנתת לי ונתתיה לו. אמר לה: מצווה עשית. יצא ר' עקיבא ודרש: וצדקה תציל ממוות.

ז'אנר אגדת הגורל

נראה, כי שני הסיפורים שייכים לז'אנר אגדת־הגורל, שהוא, על־פי הבחנתה של הד"ר יזון,¹³ סוג ספרותי בעל עלילה, באופן שיסודו בקודש (האופן הוא היחס בין האדם לעולמו, כפי שעולם זה מתגלם בספרות העממית). כלומר ההתמודדות היא בין הגיבור

לכוח על-טבעי, המעוגן באמונה הדתית-הנורמטיבית של החברה המספרת: הגורל כופה על האדם דבר שאין האדם רוצה בו, והתרתו של סיבוך סיפורי זה באה בשתי דרכים מנוגדות; האחת — הגורל מנצח ועל האדם לבצע את שנגזר עליו (התשובה לשאלה האם יש מנוס מן הגורל היא שלילית), השנייה — האדם מצליח לבטל את גזירת הגורל (התשובה לשאלה האם יש מנוס מן הגורל היא חיובית).

בסיפורת העממית היהודית אגדת-הגורל היא תת-סוג של אגדת-קודש, על-פי יזון, כיוון שהאל הוא השליט היחיד והכל-יכול ביקום, ואף הגורל כפוף לו ונקבע על-ידו. הזיקה בין אגדת-הגורל לאגדת-הקודש מתבחרת לאור העובדה, שהמודל הסטרוקטוראלי של סיפורי-קדושה יהודיים מתאים לסיפורי-הגורל היהודיים. בקביעת מודל זה הסתייעה יזון בתיאוריה הסטרוקטוראלית של חוקר המעשייה הרוסית ולאדימיר פרופ,¹⁴ המבחין במעשייה שני סוגי מרכיבים: (א) המרכיבים הקבועים; (ב) המרכיבים המשתנים. במישור הקונקרטי מורכב הסיפור מנפשות פועלות המבצעות פעולות שונות. הנפשות והפעולות הן המרכיבים המשתנים של הסיפור. מרכיביו הקבועים הם מושגים אנאליטיים: הפשטות של הנפשות הפועלות — התפקידים הסיפוריים, והפשטות של הפעולות שהנפשות מבצעות — הפעולות הסיפוריות, שפרופ כינה אותן, בעקבות קודמיו, פונקציות.¹⁵

לדוגמה: תפקיד הגיבור הראשי החיובי של מעשייה אפית הוא תפקיד סיפורי מופשט; בתפקיד זה מתפקדת נפש-פועלת קונקרטית: בן-מלך, שנולד בדרך פלא לאם עקרה; בן איכרים, צעיר האחים, הנער העצלן ועוד. גיבור-המעשייה מועמד בניסיון — זו דוגמה לפונקציה. פונקציה זו עשויה להתגלם בצורות שונות: לגיבור מוצע לשתות כמות גדולה מאוד של משקה; חייט-יער קוראת לו לעזרה; הגיבור מגיע לצומת-דרכים ומוצא כתובת הקוראת לו להמשיך באחת מהן, ועוד. על אף השוני בין הפעולות, כולן מעמידות את הגיבור בניסיון ועליו להגיב ולהחליט מה לעשות.

אולם לא כל פעולה שבסיפור היא פונקציה. על-פי הגדרתו של פרופ, פונקציה היא פעולתה של נפש-פועלת, שיש בה כדי להציע את העלילה קדימה. שרשרת של פונקציות, המכילה לפחות את פונקציות הפגיעה או החסרון ומגיעה דרך פונקציות-בניים שונות לניצחון על היריב ולביטול החסרון או הנזק, יוצרת מהלך, ולרוב מכיל הסיפור השלם כמה מהלכים.

המודל הסטרוקטוראלי של סיפורי-קדושה, שבנתה יזון, בנוי משלוש פונקציות ומשני תפקידים סיפוריים.¹⁶ הסכימה של המהלך נראית אפוא כך:

14 V. Propp, *Morphology of the Folktale*, Austin 1968

15 ה' יזון, 'האסכולה הפורמאליסטית במחקר הספרות העממית: סקירה הסטורית', הספרות 1/1 (יוני 1971), עמ' 54-58.

16 H. Jason, *A Model for Narrative Structure in Oral Literature*, Tel-Aviv 1971, pp. 1-13

מושא	פעולה	נושא
הגיבור	מעמיד בניסיון את	המעניק פונקציה א'
המעניק	עומד/אינו עומד בניסיון שהטיל	הגיבור פונקציה ב'
לגיבור	גומל (בחזיב או בשלילה)	המעניק פונקציה ג'

בסיפורנו היהודי-היווני שני מהלכים, וגם אם מבנה הסיפור (והז'אנר בכלל) הוא קבוע וכללי, הרי הפשטת היצירה מצורתה תחשוף את תוכנה התרבותי. נבחן אפוא את המהלכים בסיפורנו:

מהלך ראשון

פונקציה א': אלוהים | מצווה על שמירת ימי-אבל על חורבן בית-המקדש | על אשה פונקציה ב': האשה | מפרה את מצוות | אלוהים פונקציה ג': אלוהים | גוזר מוות | על האשה. המהלך השני מתקשר למהלך הראשון ומעצים אותו. לאשה ניתנת אפשרות של תיקון, מעין ניסיון נוסף, שהעמידה בו תכריע את גורלה.

מהלך שני

פונקציה א': עניים (שליחי האלוהים) | מבקשים צדקה | מן האשה פונקציה ב': האשה | נותנת צדקה | לעניים פונקציה ג': אלוהים | מבטל את גזירת המוות, שגזר | על האשה. נראה, כי עונשה של האשה, שהפרה את מצוות האלוהים, הוא 'מידה כנגד מידה' (בבלי נדרים לב ע"א), כי 'במידה שאדם מודד בה מודדין לו' (על-פי משנה סוטה א: ז): היא כיבסה במשך ימי באבל (פעולה סמלית, שמציינת חיים) ולכן תמות בתליית הכביסה. אולם בניגוד למצווה הראשונה בסיפור, שהיא בתחום היחסים שבין אדם למקום (ובה נכשלת האשה), המצווה השנייה היא בתחום היחסים שבין אדם לחברו, ובה עומדת האשה בהצלחה. בולטת, אס-כן, הדגשת חשיבות היחסים בין בני-האדם וחשיבות קיום המצוות החברתיות, וכן ניכר החסד האלוהי, כי לכל עובר עבירה (ואין חשיבות מיוחדת למהות המצווה שהופרה) ניתנת הזדמנות לתיקון. יתר-על-כן, הסיפור מצביע על-כך, שמוות פתאומי וכן פורענויות אחרות הבאות על אדם אינם אלא עונש על חטא שהאדם חטא. ההכרה הדתית, כי הכל מכוון וכי הצור תמים פועלו, מקבלת כאן אישור מחודש.

ברם באגדה התלמודית על בת רבי עקיבא, וכן בכמה מקבילות השמורות באסעי, נעדר המהלך הראשון, לאמור: אין בסיפור כל הסבר מדוע נגזר על האשה למות. כך, למשל, במסורת סיפורית של יהודי-תימן חולם הבעל, כי אשתו תיפול מגג-הבית ותיהרג בשעת תליית כביסה. הוא אינו מצליח להניאה מעשיית המלאכה. באותו יום פורסת האשה מלחמה לשני עניים הבאים בזה אחר זה לבקש לחם, ולעני השלישי היא נותנת את הנותר מן הלחם ומחליטה לוותר על סעודה. לאחר הפצרות מרובות מספרת האשה לבעלה על מעשיה באותו יום. הוא מגלה לה את חלומה ומעוררה להרבות במעשי-צדקה, כי 'צדקה תציל ממות'¹⁷.

על-פי המשך העלילה אפשר לשער, כי האשה חטאה קודם לכן, גם אם אין החטא מפורש בסיפור, וגזירת-המוות היא העונש על חטאה. העלילה המתפתחת מכוונת לקראת גילוי הסיבה של המצב, שהוצג בפתחה, וכך נוצר מיבנה של מילוי פערים, שמצוי גם בסוגים סיפוריים יהודיים אחרים, כגון בסיפורי הורדת-גשמים.

בעיונה בסיפורי הורדת-גשמים מציינת חיה בריצחק, כי בסיפורים, שחסר בהם המהלך הראשון מבחינה מיבנית, מתמלא חסרון הסיבה לפורענות בהמשך העלילה, כשהרצון להשלים את החסר מצביע על תפיסת-העולם של החברה המספרת — תפיסת-עולם הנכספת לסדר וליד עליונה המכוונת את המאורעות. לפיכך אין הפורענות שרירותית, אלא נתפסת כעונש על חטא, או כרצון להשיב את הסדר החברתי הנכון על כנו, וכך תורם המיבנה גם להבנת המישור האידיאי המונח ביסוד הסיפורים.¹⁸ אין ספק, כי תחושת הגורל עלולה לערער את הוודאות ב'יתרון' מאמציו של האדם (קהלת ג: א-ט), והיא עלולה להביא את האדם לידי פאטאליזם. ההשקפה האנטי-פאטאליסטית המובעת באגדות-הגורל היהודיות 'צדקה תציל ממות' כרוכה במאבק נגד תחושת-העולם האלילית, שאינה מתיישבת יפה עם החשיבה התיאולוגית-המונותאיסטית. ואמנם אין היהדות יודעת את המושג גורל, לא בספרות המקראית ולא בספרות התלמודית-המדרשית, והוא מופיע בעיקר בגילויים סיפוריים-עממיים. לכן בניגוד לסיפור העממי הבין-לאומי הקובע, כי 'אין מנוס מהגורל', קובע הסיפור העממי היהודי-המזרחי, כי יש מנוס מהגזירה והאדם יכול לשנות את גורלו, אשר נחרץ מראש. השקפת-עולם זו מצויה, כאמור, גם באגדה התלמודית, שגם בה, כמו בסיפורנו ובמקבילותיו, מתבטלת גזירת-המוות בשל מעשי הגיבור עצמו — הוא המכריע את גורלו בזכות מעשי-צדקה — תו, שהוא אופייני להשקפת-עולמם של אבותינו, בניגוד ל'גזירה השחורה', המורא היוונית.

אפיון נוסף במהות הגיבור: בטיפוס הסיפורי הבין-לאומי הגיבור, אשר אינו מצליח להימלט מהגזירה, הוא תמיד בן המעמד הגבוה: מלך או בנו. ואלו באויקוטיפ היהודי, הגיבור הניצל מגזירת-המוות הוא אדם פשוט, עני, ולרוב אשה, כמו

17 מספרו הארכיוני: 876, נרשם בידי רחל סרי מפי סבתה סעדה סרי, נדפס (ראה לעיל, הערה 4).

18 ח' בריצחק, 'תבנית של מילוי פערים בסיפורי הורדת הגשמים', ידע-עם, יט, 45-46 (תשל"ט),

בסיפורנו. על-ידי כך מתחזקת הדיפרנציאציה הקיימת בסיפורת העממית, ויש בה ביטוי למשאלה הכמוסה של המאזינים: לא השררה, המעמד והכוח יצילו את האדם מגורלו, אלא מעשיו שלו. דווקא המדוכא והמושפל, זה שבשלב הנמוך בסולם החברתי, הוא המצליח לנצח את גורלו.

הרעיון שהצדקה היא לטובת העושה אפילו יותר מאשר הנזקק לה מצוי כבר בדברי ר' יהושע: 'יותר ממה שבעל-הבית עושה עם העני, העני עושה עם בעל הבית' (ויקרא רבה לד: י'), וכן בתשובת ר' מאיר, שנשאל מדוע אין הקדוש-ברוך הוא מפרנס עניים: 'כדי שניצול אנו... מדינה של גיהנום' (בבלי בבא בתרא י ע"א).

האשה כגיבור הסיפור

מן הראוי להעיר על שינוי תו בין הסיפורים העממיים המהלכים עדיין בעל-פה בעדות ישראל ובין הסיפור התלמודי על בתו של רבי עקיבא. יש לשער, כי הסיפור המקורי התקשר, כמו בתלמוד, למועד טעון, והוא ליל-הכלולות.

בחשיבה העממית הקמאית נתפסים, כידוע, הנישואין כאירוע המרכזי בחיי האדם, כ'משבר' של מעבר ממעמד למעמד, אחד משורה של 'אירועי-משבר' במחזור חיי-אדם (לידה, התבגרות, מוות).¹⁹ מזיקים קנאים מכל הסוגים מתנכלים לאושרו של הזוג הצעיר ומתכוונים להכשיל את חברית הכרותה ביניהם. מבחינה זו משמשים טקסי-הנישואין פורקן, הסרת המתיחות והגברת הכטחון העצמי; ומנהגים, שהם ברובם מנהגים מאגיים-סימפאתטיים (שינוי צורה על-ידי גילוח השיער של החתן ושל הכלה, תחפושת — הינומה, מריחה ב'חינה' וכיו"ב), הם בגדר נסיונות לסלק את המתיחות ולהתגבר על גורמיה.²⁰

הקשר המקורי עם ליל-הכלולות מצוי בכמה מן הנוסחים הסיפוריים, כמו בנוסח יהודי-תימני.²¹ גיבורת הסיפור היא בתו של צדיק אלמוני, ונגזר עליה למות בליל-חופתה. אך בזכות מנת-המרק, שנתנה באותו יום לעני, מרק שסגולה בו להביא לה אושר בחיי נישואיה,²² ניצלה ממוות: בסיכות-הראש הרגה (מבלי משים) את הנחש, שנועד לנושכה.

הקשר עם ליל-הכלולות קיים גם בסיפור מפי יהודי מכורדיסתאן הפרסית. בסיפור

19 ד' נוי, 'חידות בסעורת החתונה', מחניים, פג (מנחם-אב תשכ"ג), עמ' 64-71.

20 באויקוטיפ היהודי: 'בת-הרב המלומדה שפני בהמה לה' — אאונה-תומפסון 873 א' (אסע"י) — נושא אחד מתלמידי-הרב את בת הרב לאשה בלי לראותה כלל, בשל חוכמתה (היא נוהגת להשיב בפתקים על קשיות, שתלמידי-החכמים לא הצליחו להשיב עליהן). בליל הכלולות מופיעה הכלה מכוסה כולה ולאחר גילוי פניה, שהם פני בהמה, נבעת החתן ועם בוקר נוטשה. האויקוטיפ היהודי משקף כנראה הן את חרדות החתן בליל-הכלולות והן את חרדות הכלה.

21 מספרו הארכיוני: 5113, רשם משה ויגיסר מפי דן יחיאל.

22 המרק הנאכל בליל-הנישואין הוא מרק יונים — שהם סמל התום, הזיווג המאושר והאהבה. על-פי האמונה העממית, זוג האוכל מרק זה ביום-נישואיו, זוכה לחיי-נישואין מאושרים כזוג יונים (הערת המספר דן יחיאל).

זה הניצול הוא חתן, ושני גורמים חוכרים להצלתו: הצדקה שעשה לאשה ענייה ולילדיה, ותפילתם של הללו לחייו.²³

יצויין, כי בנוסח התלמודי ובשני הנוסחים לעיל (התימני והכורדי-פרסי), הגיבורים הם ילדים, כלה או חתן, מה שאין כן בנוסח הסיפורי שהבאנו במלואו וברוב הנוסחים האחרים, שבהם הגיבורה היא אשה וגזירת המוות מתגלית לבעלה. הדיפרנציאציה המודגשת כאן היא מינית, שוני שבינו לבינה, ולא בין הורים לבנים. יש לשער, כי השינוי תלוי בחברה שבה סופרו הדברים ועוצבו בהתאם למשאלותיה.

תפיסה-משאלה מעין זו, שהיא בעלת מגמה פרו-פמיניסטית מובהקת, מצויה בסיפור על אשת אבא חלקיהו, בן בנו של חוני המעגל, אשר בתשובה לשאלה מדוע כשהתפללו לגשמים עלה הענן קודם מצד זוויתה של אשתו, אמר: היא מצויה בכית ונותנת פת לעני ועל-כן קרובה הנאתו (בכלי תענית כג ע"ב).

ראינו, כי גיבורות הסיפורים מחיות את נפש העני הרעב ובאחד הנוסחים מתימן²⁴ מודגש, כי האשה ויתרה על לחמה לטובת העני, בהעדיפה להחיות את נפשו תחת נפשה. מעשה זה גורם לזכייתה בחיים מחדש, ובכך מתקשרים סיפורים אלו למכלול הסיפורים של 'נפש תחת נפש', שבהם מקריבה הכלה (האהובה, האשה), את חייה להצלת חתנה-בעלה.²⁵ הטיפוס הסיפורי הבין-לאומי קרוי 'אלקטיס', על-פי הדראמה של אוורפידס, שבה נגזר על המלך למות, ורק אם ימצא אדם הנכון למות תחתיו תיכטל הגזירה. אביו ואמו שבעי-הימים אינם מוכנים לוותר על חייהם, ורק רעייתו הצעירה בוחרת מרצונה למות תחתיו. בספרות היהודית ידוע הסיפור על 'סאוויטרי', שבו נאבקה האשה להצלת נפש בעלה ובזכות חוכמתה מצילה אותו ממוות. במקורותינו ידוע הסיפור בשם 'ראובן הלבלי',²⁶ שגם זכה לעיצוב ספרותי בסיפור 'מסירות-נפש' מאת י"ל פרץ.

יש לציין, כי נוסף לאויקוטיפ הנדון נתגבש במסורת הסיפורית היהודית-העממית אויקוטיפ אחר, שגם ביסודו התגברות האדם על גזירת-המוות, והוא: 'תלמוד-תורה מציל מגזירת-מוות בליל-הכלולות'.²⁷ הגיבור הראשי החיובי באויקוטיפ 'תלמוד-תורה' הוא, כמובן, גבר. ואולי זו הסיבה שבאויקוטיפ 'צדקה תציל ממוות' הגיבורות הן נשים, ומכאן: תלמוד-תורה וצדקה הם שני ערכים שקולים, אף-על-פי, שתלמוד-תורה הוא מיצוה שבין אדם למקום וצדקה היא מיצוה שבין אדם לחברו. ראוי לציין, כי בין סיפורי הצדקה שבאסעי תופסים סיפורים על נשים מקום נכבד.

23 אסעי 5698. רשמה מלכה נגדי מפי חונג'ה נגדי (נדפס מרכוס-מבוע, ל"ה).

24 ראה לעיל, הערה 9.

25 אארנה-תומפסון 899. ראה, למשל, נוסח ממארוקו בקובץ 'שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי מארוקו' (לעיל, הערה 3), סימן סג.

26 מ' גאסטר, ספר המעשיות, ליפסיה, 1924, סימן קלט.

27 אארנה-תומפסון 934 ד' (אסעי"). ראה, למשל, נוסח ממארוקו בקובץ: ע' צ'ציל (עורך), חודש חודש וסיפורו 1972, חיפה 1973, סימן ז.

בסיפור-עם יהודי, שמוצאו מעדן,²⁸ לא ניתן להזיז את גווייתו של הבעל הקמצן שנפטר. אשתו מבקשת להוציאו דרך החלון הקטן ולהפתעת הכל החלון גדל והוצאת המת מתאפשרת. האשה מסבירה את פשר המאורע: בעלה היה קמצן גדול והיה שוקל את המזון שהיה נותן לה. יום-יום היתה האשה גונבת מעט מן האוכל שלו ומעט מן האוכל שלה ומכינה מנה שלישית לעניים. את המזון לעניים נהגה לתת להם דרך החלון, ואולי בשל כך עשה האל נס, וארון בעלה עבר במקום ששימש לצדקה. הצלת הבעל מביזיון היתה אפוא בזכות מעשי הצדקה של אשתו, אשר 'כפה פרשה לעני' (משלי לא: כ) וכבר אמרו חכמינו, כי 'אין ברכה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא בשביל אשתו' (בבלי בבא מציעא נט ע"א).

סיפורים אלה, המצביעים על עלינותה של האשה, הם אנטייתזה לסיפורים העממיים, שמסקנתם: 'ומוצא אני מר ממוות את האשה' — האשה מרה מן המוות ואדונית (מר = ארון) על המוות.

לשאלה: מה חזק מן המוות? ניתנו, כידוע, תשובות סותרות. התשובה המוסרית-הדידקאטית היא הצדקה חזקה מן המוות, ואלו התשובה העממית היא האשה חזקה מן המוות. את מיצוות-הצדקה באויקוטיפ היהודי הנדון ממלאות בעיקר גיבורות-נשים, וכך משתלבות בו שתי התשובות, המוסרית והעממית.

ואף זו, בנוסחים היהודיים של הטיפוס הסיפורי הבין-לאומי על 'האשה כרותת הידיים'²⁹ שונתה פתיחת העלילה מן התבנית העלילתית הבין-לאומית; הסיפור הבין-לאומי נפתח ברצון האב לשאת את בתו לאשה, הבת מסרבת וכעונש על סירובה נכרתות ידיה והיא מופקרת ביער. לאמור: העימות בין האב לבתו הוא מיני ביסודו, וסירובה של הבת להיענות לתביעותיו המיניות של אביה גורם לשינוי יחסו אליה. ואלו בנוסחים היהודיים מופנה העימות לתחום אחר: שינוי יחס האב אל בתו נובע מנכונותה לחלק צדקה על-אף התנגדותו ואיסורו המפורשים.

אפשר שנכונות הבת (האשה) לתת צדקה לעניים מכעיסה את האב (הבעל), כי היא מבטאת את נכונותה ליצור קשר עם בני-אדם מחוץ למסגרת הבית. מה עוד, שללחם ולנתינתו יש משמעות סמלית-ארוטית בחשיבה העממית ובסיפורת העממית הבין-לאומית והיהודית.³⁰ אם נוסף לכך את העובדה, שבסיפורים אלה דומים אופני העימות בין אב לבתו, בין בעל לאשתו ובין אח לאחותו — נגיע למסקנה, שגם עימות היונק לכאורה מטעמים כלכליים (חרדת האב-הבעל לרכוש, שהבת-האשה מחלקת לעניים) ביסודו הוא מיני והוא קיים בתת-הכרתם של המספרים ושל המאזינים לסיפורים.³¹

28 מספרו הארכיוני: 6505, רשמה אילנה אוחיון מפי סבתה אסתר מנצור. נדפס: א' שטאל, סיפורי אמונה ומוסר — ל"ו סיפורי-עם, חיפה 1976, סימן כ.

29 אארנה-תומפסון 706. ראה, למשל, בקובץ סיפורי-העם מתימן, הקמיע הקדוש (לעיל, הערה 3), סימן ט.

30 י' נאכט, סמלי אשה, תל-אביב תשי"ט, עמ' קמ-קמד, רד-רה.

31 ד' נוי, 'העימות המשפחתי במעשיות-עם של עדות ישראל', מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, א, ירושלים תשל"ל, עמ' ריט-רכ.

בסיפורנו היהודי-היווני משמעות דומה לטבעת שנותנת האשה לעני השלישי. הטבעת מסמלת, כידוע, לא רק את הקשר בין בני-הזוג, אלא יוצרת ומחזקת אותו. רבות הן האמונות העממיות הקשורות בטבעת נישואין: הסרתה מן האצבע, מסירתה לאדם זר, ובמיוחד נפילתה ארצה, הם סימנים רעים לגורל הנישואין. בגידתו של אחד מבני-הזוג מתגלית לשני על-ידי שבירת טבעתו או דחיית בוהקה. מינהג האוהבים היה

להחליף טבעות ביניהם גם מחוץ לנישואין, לשם הבטחת הנאמנות ההדדית.³² ראוי לציין, כי השינויים העיקריים החלים באויקוטיפ היהודי בהשוואה לטיפוס הסיפורי הבין-לאומי הם בעיקר בראשית הסיפור ובסיומו, כיוון שבשתי נקודות אלו המספר מצוי בקשר ישיר וחזק עם קהל שומעיו. לכן מרכיבים המספרים היהודיים לרמזו לפסוקים מקראיים, המוכרים וידועים למאזינים, או לצטטם, הן בפתחה והן בסיום. גם השימוש בפתגם המקראי מקנה סמכותיות ותוקף לסיפור-העם. על-כך המספר העממי, שמעוניין בחיזוק ההערכה כלפיו וביצירת תחושה חיובית בקהל, במיוחד בסיום, ירבה בשימוש בפסוקים קדושים.

ואף זו, מטרת מוסר-ההשכל המוסרי-הדידאקטי בסיום הסיפור היא להעצים את הסבירות של המוטיבים העלילתיים העל-טבעיים (בסיפור היהודי-היווני: שיחת מתים מגלה עתיד; מלאכי שמים מופיעים כעניים; קדרות מתמלאות מזון מאלהיך; טבעת שניתנה כצדקה מוחזרת לנותנה) ושל התכנית המופלאה של העלילה הסיפורית, ולחזק את תחושת האמינות בקרב הקהל.

הבט חשוב אחר שיש להעיר עליו הוא הדיפרנציאציה הדתית, המתבטאת בעימות בין יהודים לגויים ובהכרה בעליונותו של אלוהי ישראל. מוטיב זה מקורו בסיפור התלמודי: אסטרוולוגוס אחד מנבא את מותם של שני תלמידי-חכמים ומופתע לראותם בחיים. הם ניצלו בזכות פת שנתנו לרעב והאסטרוולוגוס מכיר בגדולת אלוהי-ישראל (ירושלמי שבת פ"ו הל' ט).

לסיפור זה שתי מקבילות עממית (מאפגאניסתאן³³ ומתימן),³⁴ שגיבורן הוא גבר, חוטב-עצים. גוי אחד מנבא את מות חוטב-העצים ומפתע למחרת לראותו בריא ושלם. מתברר כי חוטב-העצים חילק את ארוחתו עם חבר שלא היה לו מה לאכול, ובזכות הצדקה שעשה ניצל ממות. הגוי מתפעל מכוחו של אלוהי-ישראל.

העימות החברתי הפנים-יהודי האופייני לסיפורי-הצדקה מוחלף לפעמים בעימות לאומי-דתי, בין ישראל לעמים. כך, למשל, בסיפור-עם יהודי מבוח'ארא,³⁵ השייך מבחינה טיפולוגית לאויקוטיפ היהודי: 'חלום מחזיר קמצן למוטב'.³⁶ במקום העימות

J.G. Frazer, *The Golden Bough*, London 1960, 2 vols, pp. 314-321 32

מיספרו הארכיוני: 2053, רשם זבולון קורט מפי ישעיהו גברג'י, אפגאניסתאן. 33

מיספרו הארכיוני: 4380, רשם משה ויגיסר מפי דן יחיאל, תימן. 34

מיספרו הארכיוני: 8403, רשמה עירית אמינוף מפי חמיה בנימן חיאט. נדפס: ע' צ'יצ'יל (עורך), חודש חודש וסיפורו 1969-1968, חיפה 1970, סימן א. 35

אארה-תומפסון 756 ז' (אס"ה). ראה, למשל, ד' נוי, שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי לוב, ירושלים 1967, סימן נט. 36

בין העשיר הקמץן היהודי לעני היהודי מצוי עימות בין יהודים למוסלמים המסתיים בנצחון היהודים.

בנוסחים היהודיים של הטיפוס הסיפורי הבין-לאומי העוגה המורעלת³⁷ משולבים העימות המעמדי, הרומז למתיחות החברתית בין נותני העוגה (עשירים ורשעים) ובין מקבליה (עניים ויראי ה'), והעימות הלאומי-הדתי: יהודיה ענייה ניצבת מול נוצרייה קנאית או מול וזיר מומר.

גם בסיפורים הללו האשה³⁸ היא הדמות החיובית והמשפט האניגמטי שבפי הענייה, החוזר בנוסחים השונים בגיוונים שונים, מסיים בדרך-כלל את הסיפור במוסר-השכל כללי ובפתגם, אשר הסיפור בא להסבירו ולהמחישו.

מבחינה עלילתית נעשים בטיפוס סיפורי זה שני מעשי-צדקה: האחד הוא שלילי, אשה עשירה נותנת צדקה לענייה, כדי להרע, והאחר הוא חיובי, הענייה נותנת את כל מה שיש לה ואת המובחר בביתה (פת, עוגה) לצעיר עייף ורעב המזדמן בדרכה או מבקש מחסה בביתה. מעשה זה מציל את חיי האשה הענייה, ובכך מתקשרים הסיפורים הללו לאויקוטיפ היהודי: 'צדקה תציל ממות'.

כן יש לציין, שבסיפורים רבים על בעליית-שובה ו'תיקוניהם' רווחים ביותר מעשי-הצדקה.³⁹ בדומה לכך בסיפור 'הקניין האמיתי'⁴⁰ קונס המלך את כל הנתפס בשקר. משנשאל תגר עשיר לגילו, להונו ולמיספר ילדיו, השיב תשובות שלכאורה נראו כבלתי-נכונות, אך לאחר הסבר הן מניחות את הדעת: את שנותיו הוא מונה על-פי מספר השנים שבהן חי חיי עונג, רק את גומלי-החסד הוא רואה כבניו, ומה שנחשב בעיניו להון הוא מה שנתן לאלוהים ולאדם, כלומר צדקה.

לא רק דוגמאות חיוביות של עושי-צדקה מביאים סיפורי-העם אלא גם דוגמאות שליליות, שבמרכזם עונש על סירוב לתת צדקה. כמו בסיפור היהודי-מארוקאי הבא:⁴¹

מדוע רחמנים בני סואירה

רגיל היה רבי חיים פינטו לשבת ליד שערי העיר סואירה בימים שבין פורים לפסח ולבקש כל יהודי העובר ברחוב לתרום ל'קמחא דפסחא' של הקהילה היהודית. ארבעה ימים לפני חג הפסח עבר ליד ישיבתו יהודי עשיר, שהיה מפורסם בסביבה כולה כקמץן גדול. ביקש ממנו הרב חמישה ריאלים-זהב, צדקה לעניים. אך הגביר לא רצה לתת מכספו לנצרכי העיר, על אף תחנוניו של רבי חיים. ציווה הרב על שמשו: לך בעקבות הכיליי, שאין רחמים בלבו, וכאשר ייכנס אל ביתו, היכנס אחריו, אמור שלוש פעמים את 'שמע ישראל' וצא משם.

37 אארונה-תומפסון 837. ראה, למשל, שטאל (לעיל, הערה 20), בהערתו לסימן י.

38 רק בנוסחים מעטים נותן-הצדקה הוא מלך נדבן, איכר, פריץ או סתם יהודי.

39 אארונה-תומפסון 955 ג' (אסע"י), ראה שטאל (לעיל, הערה 20), עמ' 129, הערה 3.

40 א' ברש, משיחות ערב — סיפורים עממיים, תל-אביב תשי"ט, עמ' 54-58.

41 מיספרו הארכיוני: 3620. רשם זלמן בהרב מפי שמעון וקנין. נדפס בקובץ: שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי מארוקו (לעיל, הערה 3), סימן לט.

עשה השמש כמצוות הרב, ושעה שעזב את בית העשיר, מת בעל הבית. כאשר הביאו בני העיר את הקמצן לקבורה, נשא הרב פינטו נאום הספד על קברו. ואלה היו דבריו: 'ידעתי, כי עשיר זה עומד למות, וביקשתי ממנו שינרב צדקה, כדי שייצל בזכות הצדקה מן המוות. אך הוא לא רצה לשמוע בקולי ובעוונו מת. לכן ירבה כל יהודי במתן צדקה לעניים, ובזכות הצדקה יהיו לו חיים טובים וארוכים. חרתו יהודי העיר סואירה את דברי הרב פינטו על לוח לבם, ומכאן האמרה המפורסמת בכל מדינת מארוקו: 'יהודי סואירה רחמנים בני רחמנים הם'.

במקבילה אחרת ממארוקו⁴² יודע השליח מארץ־ישראל כי על היהודי הקמצן־הרשע נגזרה מיתה ורק הוא יכול להצילו. השליח מצליח להיכנס לבית הקמצן ומתחנן לפניו, שיתן לו פרוסת לחם. רק לאחר תחנונים ובקשות מצד אשתו וילדיו נעתר הקמצן ונותן לאורח פרוסת לחם, שבזכותה ניצלים הוא ובני־ביתו מן הנחש, שנשלח לנושכם. בסיום הסיפור 'נהפך לבו של העשיר. הוא הרבה לתת צדקה לעניים ולתרום סכומים גדולים לטובת ארץ־ישראל ולטובת תלמידי־חכמים העוסקים בתורה'. רבים הם אפוא העיצובים והתווים של טיפוסי סיפורים אלו, אך כוונתם אחת: חינוך לעשיית צדקה.